

مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی

و اژگان خوانداری کودکان دبستانی ایران

پایان نامه تحصیلی دوره کارشناسی ارشد

رشته زبان‌شناسی همگانی

استاد راهنما: دکتر مصطفی عاصی

استاد مشاور: دکتر ایران کلباسی

پژوهش : مهدی ضرغامیان

فهرست

- پیشگفتار

- مقدمه

فصل اول - بررسی زبان

۱- بررسی زبان

۱-۱- نقشهای زبان

۱-۱-۱- دیدگاه عالیذی

۱-۱-۲- دیدگاه یاکوبین

۱-۲- سطوح زبان

۱-۲-۱- سطح و اجتناختی

۱-۲-۱-۱- و اجتناسی و رشد زبان کودک

۱-۲-۲- سطح و اژگانی

۱-۲-۲-۱- و اژگان و رشد زبان کودک

۱-۲-۳- سطح نحوی

۱-۲-۳-۱- نحو و رشد زبان کودک

پیوست فصل اول

فصل دوم - و اژگان

۲- و اژگان

۲-۱- کلبه چیست؟

۲-۱-۱- برداشت نشانه‌مند کلبه

۲-۱-۲- برداشت معنایی کلمه

۳-۱-۲- برداشت آوایی کلمه

۴-۱-۲- برداشت ساختاری کلمه

۲-۲- واژه و تکواژ

۱-۲-۲- انواع تکواژ

۳-۲- طبقه‌بندی کلمات

۱-۳-۲- انواع کلمات در نظام زبان

۲-۳-۲- انواع کلمات از نظر موضع ارستعاطی

فصل سوم - موضوع و روش تحقیق

۳- موضوع و روش تحقیق

۱-۳- کرد آوری و ازگان خوانداری کودکان

۱-۱-۳- روش گرد آوری

۲-۱-۳- تشکیل پیکر زبانی

۳-۱-۳- نرم افزار کامپیوتری

۱-۳-۱-۳- واژه پرداز کامپیوتری

۲-۳-۱-۳- نرم افزار تحلیل‌گر متن

۴-۱-۳- مرز و ازگان

۲-۳- دسته‌بندی و ازگان

۱-۲-۳- دسته‌بندی بر پایه تالیف یا ترجمه

۲-۲-۳- دسته‌بندی بر پایه نویسنده یا مترجم

۳-۲-۳- دسته‌بندی بر پایه ناشر

۴-۲-۳- دسته‌بندی بر پایه تاریخ نشر

۵-۲-۳- دسته‌بندی بر پایه گروه‌دستی

۶-۲-۳- دسته‌بندی بر پایه موضوع

۷-۲-۳- دسته‌بندی‌های گروهی

فصل چهارم - بررسی و ازگان خوانداری کودکان

۴- بررسی واژگان خواننداری کودکان

۴-۱- واژگان خواننداری کودکان دبستانی

۴-۱-۱- رابطه مجموعه کلمات و دایره واژگان

۴-۱-۲- واژگان پر بسامد

۴-۱-۳- واژگان کم بسامد

فصل پنجم - نتیجه گیری

فصل ششم - فهرست الفبایی واژگان خواننداری کودکان

فصل هفتم - فهرست بسامدی واژگان خواننداری کودکان

پیوست

پیوست ۱- کتابنامه کتب سازنده پیکر دبانی

پیوست ۲- کتابنامه مجلات سازنده پیکر دبانی

کتابنامه

پیشگفتار

نخستین بار در دروسهای "فرهنگ‌نگاری" و "امیبانی کامپیوتر" که توسط استاد گرامی جناب آقای دکستر ممطفی‌عاصی در دوره کارشناسی‌ارشد رشته زبان‌شناسی ارائه شد، با مسئله و اژه‌نگاری از یکسو، و با زمینه‌های بهره‌برداری از کامپیوتر در زبان‌شناسی از سوی دیگر، آشنا شدم و از این بابت بضاعت کنونی و توانایی آتی خود را در این مسیر رهین الطاف و عنایات استاد می‌دانم. در هر دو درس فوق جنبه‌های مشترک فراوانی به چشم می‌خورد که نه تنها تازگی و نو بودن مطالب آنها جالب توجه می‌نمود، بلکه همراهی و ملازمت متقابل آنها ویژگی بدیعی بدانها می‌بخشید.

آشنایی نگارنده با حوزه ادبیات کودکان و پاره‌ای از مسائل تربیتی مربوط به کتابهای کودکان انگیزه‌ای شد تا به قصد تهیه پایان‌نامه تحصیلی، با بهره‌جویی از آموخته‌های دروس مذکور به استخراج کامپیوتری واژگان کتابهای کودکان روی آورم. اگرچه این کار اساساً صورتی تجربی داشت و نخستین بار بود که با این حجم از داده‌ها به استخراج مواد زبانی پرداخته می‌شد (بویژه اینکه تازه در آغاز راه بهره‌گیری از امکانات کامپیوتری در مطالعات زبان‌شناختی قرار گرفته بودم)، اما استاد آقای دکتر عاصی چنین تجربه‌ای را برایم پسندیدند. بدین ترتیب موضوع تحقیق برای تدوین رساله تحصیلی فراهم آمد، و هم ایشان قبول زحمت نموده و سرپرستی این کار را در مقام استاد راهنما بعهده گرفتند.

بایسته است همین‌جا از زحمات استاد که بسیار فراتر از حدود

متعارف اساتید راهنما، برای این کار وقت صرف کردند و در تمامی مراحل فنی تحقیق که ناآزموده بودم ، راهنمای راهم بودند صمیمانه سپاسگزاری کنم .

در آغاز قرار بود جناب آقای دکتر مدرسی بعنوان استاد مشاور کار تدوین پایان‌نامه را زیرنظر بگیرند ، اما عزیمت ایشان به خارج از کشور مانع از انجام این امر شد . سرکار خانم دکتر کلباسی لطف نمودند و به منظور عدم بروز وقفه در امر پژوهش کار تدوین رساله را زیرنظر گرفتند که لازم است در اینجا مراتب امتنان خود را معروض ایشان دارم .

علاوه بر اساتیدم ، برخی از دوستان و آشنایان لطف کرده و از سر مهر به انجای گوناگون همراهیم کردند . در این میان جناب آقای محمد ماهپوری مدیریت محترم تدارکات چاپ، جایگاه خاصی دارند که بدین‌وسیله از ایشان تشکر می‌کنم .

زمستان ۱۳۷۱

مهدی ضرغامیان

مقدمه

بیش از پنجاه سال است که از نگارش نخستین متون فارسی ویژه کودکان می‌گذرد. جیسارباغچه‌بان از پیشگامان تهیه متون خوانداری کودکان بود و در این راه با نوشتن قصه‌هایی نظیر "پیر و ترب" و "بابا برنی" راه تازه‌ای در برابر رهروانش گشود.

از سال ۱۳۱۴ با انتشار نخستین مجله کودکان به نام "دانش آموز" تولید متون خوانداری کودکان روال تازه‌ای یافت. این مجله از طرف وزارت فرهنگ منتشر می‌شد. از سال ۱۳۲۱ مجله دیگری به نام "نونمالان" به چاپ رسید. اقبال یغمایی از سال ۱۳۳۲ اداره مجله‌ای را بعهده گرفت که از سوی اداره کل انطباعات و انتشارات وزارت فرهنگ منتشر می‌شد. این مجله که "دانش آموز" نام داشت تا سال ۱۳۳۸ بطور مداوم در سراسر مدارس پخش می‌شد. از

سال ۱۳۳۵ تاکنون مجله "کیهان‌بچه‌ها" بطور پیوسته هفته‌ای یک بار در اختیار کودکان قرار گرفته است.

به تدریج با افزایش تالیف و ترجمه کتابهای متنوع برای کودکان، ضرورت نقد و بررسی علمی این کتابها مطرح شد. گذشت از مقالات تربیتی و مقالاتی که در زمینه ادبیات کودکان در مجلاتی مانند "سپیده فردا" منتشر می‌شد، از مهمترین حوادث در بررسی متون اختصاصی کودکان تشکیل شورای کتاب کودک در زمستان ۱۳۴۰ بود. "این شورا که کار اصلی بررسی و انتخاب کتابهای کودکان و نوجوانان است با تشکیل انواع جلسات بحث،... برای نخستین بار بصورت جدی و مداوم به بررسی کیفیت کتابهای کودکان و نوجوانان پرداخت" (طاهری، ص ۱۷).

تاسیس کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در سال ۱۳۴۵ زمینه وسیع دیگری بود که امکان مطالعه علمی در حیطه تولید متون خاص کودکان را فراهم آورد. یکی از نتایج همکاریهای کانون در امر تهیه و توزیع متون خوانداری، مطرح ساختن مسئله گروههای سنی و طبقه‌بندی کتابها و متون ویژه گروههای سنی خاص بود.

رشد و گسترش تولید کتابهای کودکان در دهه پنجاه و بویژه دهه شصت (یعنی بعد از انقلاب اسلامی) فرصتهای تازه‌ای برای بررسی ماحصل فعالیت نویسندگان کتابهای کودکان پدید آورد، چه، تنها

در طول نقطه همین دهه اخیر بیش از ده هزار عنوان کتاب برای قشر خردسال و نوجوان به بازار آمد.

با توجه به چنین رشد کمی بی‌سابقه‌ای در امر تولید کتاب (که از یک سو ناشی از رشد سریع جمعیت بود و از سوی دیگر ناشی از جریانات وسیع سیاسی - اجتماعی) سوال این است که دستاورد این متون برای کودکان و نوجوانان ما چه بوده است؟ چگونه می‌توان به بررسی این کتابها پرداخت؟ ارزش زبانی آنها چیست و اصلا چگونه می‌توان این ارزش را سنجید؟ آیا می‌توانیم بر پایه تفکیک گروههای سنی - مطروحه از سوی کانون پرورش فکری - به مطالعه کیفی متون خوانداری کودکان بپردازیم؟

اگرچه تفکیک گروههای سنی متفاوت کودکان و نوجوانان و طبقه‌بندی آنها مزایای زیادی می‌تواند داشته‌باشد ، با این حال اگر این جداسازی بر پایه داده‌های علمی محکم و استوار صورت نپذیرد در عین بی‌ثمری ، زیان‌بخش نیز خواهد بود .

به نظر می‌رسد که شناسایی جدول گروههای سنی کانون که امروزه توسط اغلب مراکز تولید کتاب کودکان پذیرفته شده است ، اساسا بر پایه ملاکهای روانشناختی تنظیم شده است و با معیارهای زبانی چندان سنسختی ندارد . حتی اگر به دیده خوش بینی به این مسئله بنگریم ، باز هم می‌توان مطمئن بود که ملاکهای کانون و همه مراکز

تولید کتاب در ایران ، بطور کلی فاقد اساس تجربی و عینی است .
حقیقت این است که ما هنوز به موقعیتی نرسیده ایم که ابزار
کاملاً عینی و ملموس زبانی فراهم کرده باشیم تا از رهگذر آن از
نویسندگان کتابهای کودکان بخواهیم با استفاده از این ابزار به
تهیه کتابهای کودکان بپردازند .

نخستین تلاشی که در راه جمع آوری منظم و علمی واژگان کودکان
ایران صورت گرفت ، در سال ۱۳۵۲ توسط فریدون بدره ای در قالب
رساله "واژگان نوشتاری کودکان دبستانی ایران" عرضه شد . این
رساله صورت پرداخته و گسترش یافته پژوهشی بود که مؤلف در سال
۱۳۵۰ بعنوان پایان نامه دکتری در رشته زبانشناسی تقدیم دانشگاه
تهران کرده بود . از آن هنگام تاکنون در زمینه واژگان کودکان
تلاشهای دیگری نیز صورت گرفته است که غالباً به حول و حوش کتابهای
درسی توجه داشته اند . از جمله می توان به استخراج واژگان کتابهای
درسی در شورای تحقیقات آموزشی وزارت آموزش و پرورش (توسط آقای
صناریور) و استخراج واژگان علمی کتابهای درسی توسط شورای کتاب
کودک اشاره کرد . بررسی اخیر اساساً به منظور دستیابی به واژگان
علمی کودکان ایران صورت گرفته است تا بوسیله آن بتوان ابزار
مناسبی برای تدوین دایره المعارف ویژه کودکان و نوجوانان بدست
آورد .

رساله حاضر که به‌عنوان پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد در رشته زبان‌شناسی همگانی تهیه شده است ، پژوهشی تجربی است که شاید بتوان آن را ادامه پژوهش بدره‌ای قلمداد کرد. افزایش صفت تجربی در اینجا به دلیل انتخاب شیوه استخراج ماشینی مواد مورد مطالعه است. تاکنون اغلب تحقیقات واژگانی - حتی واژگان بسامدی - بطور دستی و با تکیه بر عوامل انسانی صورت‌گرفته است. تحقیق حاضر تجربه بسیار مناسبی برای استفاده گسترده از ابزار ماشینی در امر استخراج واژگان از مواد نسبتاً انبوه زبانی است. تفاوت دیگر این رساله با رساله بدره‌ای ، اختلاف اندکی است که در انتخاب مدخل‌های واژگانی وجود دارد. بدره‌ای اساساً با نگاه ساختاری به واژگان نوشتاری کودکان توجه کرده است و این نکته از همان آغاز پیشگفتارش پیداست: "در بررسی هر ساختمانی... (ص نه).

بااینکه در تدوین این واژه‌نامه حتی‌المقدور کوشش داشتیم که از معیارهای بدره‌ای پیروی کنیم ، اما وابستگی به اصول تربیتی و استفاده از داده‌های زبان‌شناسی در زمینه‌های آموزشی موجب شد که با گوشه چشمی که به نشانه‌های مفهومی داشتیم تا اندازه‌ای از ضوابط ساختاری فاصله بگیریم. به همین دلیل عمداً سه پارچه‌ای از اصول ساختاری را که زبان‌شناسی سخت شیفته آنهاست ، کسناد

گذاشتیم ، اما باز هم بر این باوریم که نه تنها می‌توان رد پای نگاه ساختگرایی را در این فهرست جستجو کرد ، بلکه مزیت استفاده از کامپیوتر می‌تواند نقصانها را رفع کند و با صرف اندکی وقت و ویرایش مجدد بیکره‌زبانی، محقق را به نتیجه دلخواه برساند . از سوی دیگر نتایج بدست آمده از این تحقیق ، بواسطه قرابت با روشهای ساختاری می‌تواند در تحلیلهای ساختاری مورد استفاده قرار بگیرد .

هدف کلی این رساله دستیابی به نمونه کلماتی است که در طول دهه شصت در کتابهای کودکان دوره دبستان بکار رفته است . در فصل آغازین کوشیده‌ایم تصویری اجمالی از کارکرد زبان و ساختمان آن ارائه دهیم . در فصل دوم چند دیدگاه متفاوت در زمینه بررسی واژگان و کلمات زبان معرفی شده‌اند . فصل سوم به طرح مسائل و جنبه‌های گوناگون تحقیق حاضر اختصاص یافته است . فصل چهارم را مقدمه‌ای قرار دادیم برای ارائه واژگان خواننداری کودکان . فصل پنجم با یک جمع‌بندی از تجربه "بررسی واژگان خواننداری کودکان" به مجموعه مباحث مقدماتی خاتمه داده و زمینه را برای ارائه دو فهرست اصلی واژگان خواننداری کودکان آماده می‌نماید . مجموعه نخست دربرگیرنده فهرست الفبایی واژگان است که در فصل پنجم ارائه شده است و سرانجام در فصل ششم، فهرست بسامدی واژگان خواننداری

کودکان گمنامند ه شده است .

فصل اول

بررسی زبان

علوم بر چهار گروهند : فقه، علم

دین است ؛ طب علم کالبد است ؛

نجوم علم زبان است و نجوم

علم شناخت زمان است .

امام علی (ع) ، بحار الانوار

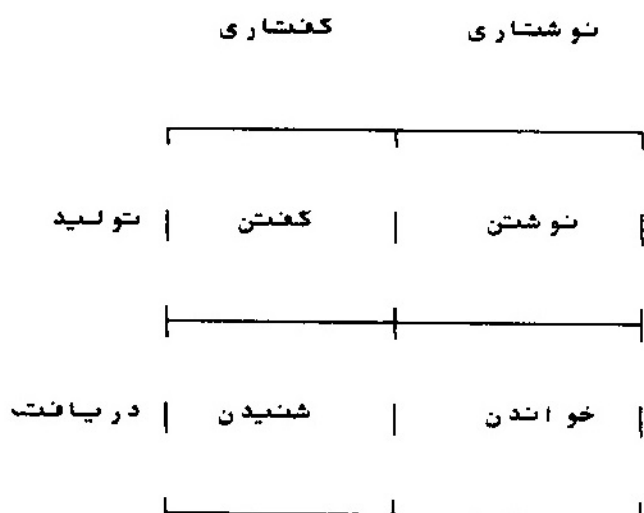
جلد ۱ ، صفحه ۲۱۸

۱- بررسی زبان

انسان را حیوانی مسودانند که بصورت اجتماعی زندگی می‌کند. نخستین لازمه زندگی اجتماعی وجود ارتباط با افراد هم‌نوع است تا از رهگذر آن بتواند خواسته‌ها و تمایلات خود را به دیگران منتقل‌کند. زبان مهمترین ابزاری است که امکان برقراری ارتباط بین افراد گروه‌های انسانی را پدید آورده است و از این‌روست که زبان بعنوان نهادی اجتماعی معرفی می‌شود.

اما واقعیت این است که توانایی زبانی انسان از حیثه یک نهاد اجتماعی فراتر رفته و به ابزار سازماندهی ذهنی و فکری او مبدل شده است. زبان ابزاری است که بوسیله آن انسان می‌تواند اندیشه، احساسات، هیجانات، تلاشها، آمال و اعمال خود را بسازد و مهمتر اینکه آنها را بازبپرورد. زبان سرچشمه تواناییهای ذهنی و فکری آدمی است.

اگرچه توانایی زبانی آدمی در وهله نخست، به شکل گفتار شفاهی نمود می‌یابد، اما در بسیاری از جوامع، زبان از صورت نوشتاری نیز برخوردار است. زبان - خواه بصورت گفتاری، خواه بصورت نوشتاری - بر پایه دو قطب اصلی جریان می‌یابد: تولید و دریافت. زمانی که زبان در قالب گفتار تجلی می‌یابد، هر یک از قطبهای تولیدی و دریافتی به شکل صحبت کردن و گوش دادن عمل می‌کنند. در مقابل، وقتی نمود زبانی در قالب نوشتار ظاهر می‌شود، قطبهای فوق به شکل خواندن و نوشتن عمل می‌کنند. رابطه فوق را می‌توان در نمودار ۱ خلاصه کرد:

نمودار ۱ (اقتباس از Stubbs, 1986, p.22)

هر یک از نمودهای گفتاری و نوشتاری جایگاه خاصی در

جامعه امروزی دارند. البته مسلم است که نمود گفتاری زبان اهمیت به‌سزایی دارد و کودک آن را بطور طبیعی می‌آموزد، ولی اعتبار اجتماعی زبان نوشتاری و اهمیت آن در آموزش و پرورش نیز غیرقابل‌انکار است. از سوی دیگر متناسب با ارتقای سطح فرهنگ عمومی هر جامعه، بر میزان استفاده از زبان نوشتاری افزوده شده و این نمودزبانی کارآیی بیشتری در جامعه خواهد یافت. مبنای تولید کتاب و مجلات استفاده از نمود زبان نوشتاری است.

۱-۱- نقشهای زبان

نظام زبان انسان ایفاگر نقشهای گوناگونی در عرصه زندگی است. یکی از موفقیت‌های زبان‌شناسی جدید، شناخت و تشخیص هر چه دقیق‌تر نقشهای زبان انسان است. اهمیت شناخت نقشهای زبان هنگام بررسی زبان کودک اهمیت زیادی دارد، زیرا از یکسو کودک آدمی به میزان تسلط بر بکارگیری این نقشها، تواناییهای زبانی خود را می‌آزماید و از رهگذر آنها از رشد روانی - اجتماعی مطلوب برخوردار می‌شود. نیز با توجه به اینکه رفتار زبانی از رفتارهای عالی ذهنی است، در تنظیم ادراک، جهت‌دادن به نظام اندیشه و حافظه، کنترل رفتار و حتی چگونگی هیجانات و احساسات دخالت می‌کند. از سوی دیگر، شناخت نقشهای زبان‌شناختی برای

کارشناسان ، معلمان و مربیان و مجموعه کسانی که به نحوی با کودکان ارتباط دارند ، بسیار سودمند است ، زیرا آنها با توجه به نیازهای ذهنی — زبانی کودکان می‌توانند در جهت رشد تواناییهای زیباشناختی قشر خردسال جامعه آگاهانه عمل کنند .

اغلب زیباشناسان به تشریح نقشهای زبان علاقه نشان داده‌اند . در این میان مطالعات هائیدی و یاکوبسن که به ترتیب با دیدگاههای تربیتی و ارتباطی به موضوع فوق پرداخته‌اند ، جایگاه خاصی دارد . بر این اساس ضمن معرفی دیدگاههای این دو زیباشناس نمونه‌هایی از ستون‌خوانداری کودکان ایران که با هر یک از نقشهای زیباشناختی هماهنگی دارد ، ارائه می‌شود . البته قابل توجه است که ممکن است در برخی از نمونه‌های ارائه شده ، بافت نقشی نقش مورد نظر بدواً ضعیف باشد ، زیرا با توجه به تمایل اغلب کودکان به وزن و آهنگ متون شعری-ادبی ، کوشش شده است که همه نمونه‌ها از متون شعری-ادبی انتخاب شوند ، بنابراین نقش غالب در همه شواهد نقش ادبی است ، از سوی دیگر در بعضی موارد احتمال دارد بافت سنتی با بافت نقش مورد بحث اندکی شعارض داشته باشد (بویژه اینکه متون منتخب اساساً از متون ادبی هستند) و همین امر موجب می‌شود که نقش مذکور در متن ارائه شده نقشی درجه دو یا درجه سه باشد . باین حال از آنجا که این

مسائل به اصل بحث هیچ گونه آسیبی نمی‌رسانند ، با استفاده از متنون شمری کوشش شده است که حتی المقدور زمینه بحث مطبوع‌تر شود .

۱-۱-۱ دیدگاه هالیدی

هالیدی زبان‌شناس نقشگرایی است که برای مربوط ساختن دانش زبان‌شناسی با تعلیم و تربیت تلاش قابل توجهی داشته است . او در جستجوی این است که آیا می‌توان زبان را به گونه ای تشریح کرد که از آن در فرآیندهای تربیتی بصورت مفیدتر بهره‌برداری کرد . فراتر از این جستجو ، هالیدی حتی معتقد است که یک دوره درسی زبان‌شناسی همگانی برای معلمین و آموزگاران بسیار لازم است ، البته چنین دوره‌ای باید توسط زبان‌شناسان و معلمین متخصص تهیه شده باشد ، نه زبان‌شناسی همگانی به معنای معمول آن که در کلاسهای دانشگاهی برگزار می‌شود . نقشهای هفتگانه ای که هالیدی برای زبان برشمرده است متأثر از همین دیدگاه زبانی - تربیتی اوست .

(Hetherington.1986.pp.283- 284)

الف) نقش ابزاراری (Instrumental function) :

زبان امکان تشهفی نیازهای روحی و بیان خواسته‌ها و آرزوهای کودک را به او می‌دهد . این نقش را می‌توان نقش "من می‌خواهم"

(I want) نامید. ناصر کشاورز در شعر دل‌من با سرودن بیت‌های :

"برای دیدن تو دل من تنگ تنگ است

دل من بی‌تو انگار کلاغی زرد رنگ است"

نقش ابزاری زبان را بکار گرفته است. (به پیوست فصل مراجعه شود)

ب) نقش تنظیم‌کنندگی (Regulatory function) :

کودک بواسطه زبان می‌تواند رفتار دیگران را کنترل

کند. این نقش به نام نقش "آن کار را انجام بده" (do that)

شناخته می‌شود. کودک قاصد نیا در شعر من می‌توانم نشان می‌دهد وقتی

که کودک به توانایی‌های حسی - حرکتی و توانایی‌های ذهنی - عاطفی

دست می‌یابد، با تکیه بر توانایی‌های خود می‌خواهد در رفتار

دیگران تغییریاتی بوجود آورد :

" من می‌توانم با مادر خود

این را بگویم دیگر بزرگم

مادر نزن تو شانه به مویم "

ج) نقش با اشخاص بودن (Interpersonal function) :

زبان می‌تواند برای تعامل با دیگران و ایجاد ارتباط با افراد

دیگر در دنیای اجتماعی کودک مورد استفاده قرارگیرد. این نقش

را نقش "من و تویی" (me and you) می‌خواهیم. تلخامر زبان کودک

زیر چتر این نقش زیبایی از مهمترین عوامل جامعه‌پذیری است.